

SVEND CEDERGREEN BECH: Struensee og hans tid. København, Politikens Forlag, 1972. 434 s. Af Karsten Thorborg. *Anmeldelse i Historisk Tidsskrift 1973*

Som alt, hvad Svend Cedergreen Bech hidtil har udgivet, henvender hans nye bog om Struensee og hans tid sig til en bred læserkreds, men det bør ikke forlede læseren til at tro, at han betragter den som populær-videnskabelig i den forstand, at den blot forholder sig medierende mellem den strenge historiske forskning og en kreds af interesserede lægmænd. Snarere betragter han den humanistiske historieskrivning, bogen repræsenterer, som medium for en erkendelsesform i sin egen ret, nøje knyttet til et udviklet dagligsprog og en kompositorisk kvalitet.

Karakteristikken af Struensee sker i intim forbindelse med skildringen af de miljøer, hvori han levede. Grundopfattelsen er den, at han ved smidig tilpasning, forbindelser og praktisk dygtighed nåede så vidt, en borgerlig læge kunne nå uden at bryde med, hvad der almindeligt ansås for muligt i samtiden. Situationen åbnede imidlertid videre udsigter ved kærlighedsforholdet til dronningen, men dette normbrud førte andre med sig, dels af nødvendighed, dels i et politisk set ubetænksomt udført forsøg på at realisere et ideal om den oplyste enevælde. Ved således at anfægte velerhvervede rettigheder og vante forestillinger blev hans stilling stadig mere isoleret. En offentlig mening aktiviseredes imod ham, og færre og færre vovede at knytte deres fremtidsudsigter til hans. Processen mod ham og Brandt betragtes som politisk bestemt, men med overholdelse af tidens retsnormer.

I uopløselig forening af autoritativt fremsatte vurderinger og impressionistisk viste person- og sædeskildringer har forfatteren tolket og vurderet sit datamateriale som kilde til en karakteristik af Struensee, hans personlighed, karriere og skæbne, i forhold til og til dels forklaret ved tidens normer, og omvendt har han belyst sin opfattelse af disse ved Struensees eksempel. I sidste ende har han illustreret sin fornemmelse af forholdet mellem individ og gruppe, mellem handling og norm og personlighed og tid.

Skal bogen bedømmes på dens egne præmisser, må læseren i første række spørge, om forfatteren har tolket og vurderet de bevarede udtryk for og om sine personers psyke og deres selv- og omverdens forståelse rimeligt, og om han har karakteriseret miljøet på en måde, som belyser væsentlige træk ved tidens normer, således at begivenhedsforløbet bliver forståeligt, og tidsskildringen virker autentisk.

Fortolkningen forudsætter intimt kendskab til datamaterialet og evne til at vurdere det som tegn for mentale og sociale tilstande. Karakteristikken stiller krav om kritisk distance og perspektivering i lyset af, hvad forfatteren anser for forklarende og illustrerende i forhold til sin problemstilling. Den må ved komposition og formulering indgive læseren en anskuelig forestilling, altså for så vidt en illusion. Spørgsmålet om dennes autenticitet kan nok sammenlignes med problemet om et portræts eller genremaleris billedlighed.

Det er således en kompleks meningssammenhæng, der i forening med forfatterens publikumsfornemmelse og forlæggervilkår har været bestemmende for bogens komposition og for benyttelsen af datamaterialet.

En meget betydelig del af dette var gennemset og benyttet af historikerne, ikke mindst Edvard Holm og Ludvig Koch, da Erik Arup i 1919 i den første af sine »Kritiske Studier i den nyere Tids Historie«¹ hævdede, at udforskningen af tiden efter det 16. århundrede endnu savnede metodisk stringens og fandt, at nu burde også kilderne til denne tids historie underkastes en detaljeret og kritisk prøvelse. Anledningen var en mindre betydelig disputats, men kritikken ramte i særlig grad Arups professorkollega, Aage Friis. Det var således med forkærlighed, Arup havde valgt en af

¹ H. T. 9. r. I, s. 129-213.

dansk historieskrivnings og Aage Friis' fredhellige skikkelser, J. H. E. Bernstorff, som emne for den første af sine studier.²

Arup ville gøre historievidenskaben positiv efter tidens bedste naturvidenskabelige mønster, og han mente, at det var en både mulig og nødvendig betingelse herfor, at forskningsprocessen klart deltes i to adskilte faser: en kildekritisk, faktaetablerende og en konstruktiv, faktaforklarende. Fra »kilderne« skulle sluttes til sikre kendsgerninger, som dernæst skulle forklares, uafhængigt af tradition og alskens fordom. Unægtelig et frejdigt og slagkraftigt program, utynget af teoretiske anfægtelser.

Men selvom man må fastholde problemstillingens overordnede funktion i forhold til kildekritikken, og selvom en mindre selvsikker holdning til traditionen nok er betimelig, betegnede hans kritik alligevel et frugtbart korrektiv til en idealistisk præget personlighedsopfattelse i samtiden. Den var især et mene imod naive forklaringer ud fra de historiske aktørers formentlige personlighedstræk, og kildekritisk gav den sig bl. a. udslag i et krav om ikke at betragte breve som ret ukomplicerede udtryk for brevskriverens anskuelser og hensigter, men istedet at se dem som situations- og hensigtsbestemte handlinger. For så vidt en accentuering af »in order to motives« i forhold til »because of motives« for at tale Snyder'sk.³

Hos Arup blev imidlertid metodiske principper og menneskesyn blandet sammen på en måde, som gjorde hans iøvrigt imponerende rationelle konstruktioner lidet overbevisende, og noget stort følge fik han ikke. Kritikken fulgtes af en længere polemisk fejde med Aage Friis, men hvad Struenseetiden angår, er der siden Arups første artikel kun udkommet to mere detaljerede kildekritiske studier, Axel Linvalds administrationshistoriske afhandling fra 1921⁴ og Anne Riisings undersøgelse af forholdet mellem Rantzau-Ascheberg og Struensee fra 1953.⁵ Og af disse har kun den sidste hentet en beskedent inspiration fra Arup. Derimod er Louis Bobes og Aage Friis' brevudgivelser blevet suppleret med Holger Hansens store udgaver af kabinetsordrerne og Inkvisitionskommissionens papirer.⁶

Det er ikke mindst disse centrale udgivelser, der har dannet grundstammen i Cedergreen Bechs datamateriale, men også Rigsarkivet har været hjemmøgt. Men selvom der ligger en omfattende læsning af primært kildemateriale til grund for »Struensee og hans tid«, er der næppe tvivl om, at en detaljeret og kritisk analyse af det meget store datamateriale som kilde til vor forståelse af »who the guys were« og navnlig »how they consorted together«, som Namier i al gemytlighed har udtrykt det⁷, kunne bringe nye træk frem, som ville revidere og nuancere opfattelsen - også på Cedergreen

² Jvnf. Jørgen Schoubye, J. H. E. Bernstorffs udenrigspolitik i dansk historisk forskning, H. T. 12. rk. I.

³ Smst. s. 545.

⁴ Den danske Centraladministration, Kbh. 1921, s. 255-293.

⁵ Jyske Samlinger, Ny Række II, s. 195-245.

⁶ Jvnf. litteraturlisten hos Cedergreen Bech s. 424.

⁷ Cit. John Brooke, Namier and Namierism, History and Theory, vol. 3, 1964, s. 333 og 335.

Bechs præmisser. For en syntetisk, illusionsskabende fremstilling som hans må naturligvis være i overensstemmelse med sådanne analysers resultater som en nødvendig, omend ikke tilstrækkelig betingelse for at nærme sig idealet om historisk autenticitet.

I mangel af sådanne undersøgelser har forfatteren i nogen grad måttet forlade sig på sin mere umiddelbare psykologiske fornemmelse, og det tidsindtryk en omfattende læsning af periodens breve, akter og litteratur kan give. Men selvom et nøjere studium af brevene utvivlsomt kunne bidrage yderligere til personkarakteristikken, hører dennes friskhed i det enkelte og konsekvens i det hele til det, der giver bogen dens selvstændige værdi, og det må indrømmes, at han uden at søge meget dybt i de politiske intriger har behandlet sine kilder med forsigtighed og menneskekundskab. Klog er således hans benyttelse af Balthasar Münters bedstsælger, »Bekehrungsgeschichte des Grafen Struensee«, Kbh. 1772. Münter var Struensees konfessionarius i tiden inden henrettelsen, og bogen er et referat af deres ofte daglige samtaler. Men selvom Cedergreen Bech med al respekt for denne ambitiøse ærkemoralists digteriske fantasi i det væsentlige accepterer referatets pålidelighed og Struensees oprigtige vilje til at tale sandt, har han utvivlsomt ret, når han indirekte polemiserer mod den hidtidige forsknings benyttelse af beretningen som kilde til belysning af Struensees tidlige personlighedsudvikling.⁸ Hertil er vor magre viden om hans handlinger og beskedne publicistvirksomhed i Altonaårene i forening med kendskabet til de miljøer, han færdedes i, sikrere kilder. At samtalerne på en mere subtil måde har bidraget til forfatterens opfattelse af Struensees personlighed og navnlig dennes begrænsninger er en anden sag. En af bogens ledelinjer er således hans jævnføring af den pietistisk prægede opdragelse og de senere puritanske træk i Struensees karakter, således som disse med størst tydelighed viste sig i fængselstiden, men af forfatteren fremhævet som konstituerende for Struensees karakter livet igennem. Således benyttet har Münters beretning virkelig kunnet udnyttes til at »tegne et mere nuanceret portræt af præstesønnen fra det pietistiske Halle« (s. 7).

Det vil ses, at Cedergreen Bech i sin tolkning af Struensees optræden i fængselstiden holder sig indenfor rammerne af »because of motives« forklaringskategorien. Men måske kunne man også tolke den som mere opportunistisk bestemt. En nøje sammenligning mellem Struensees forskellige skrifter og udtalelser fra denne tid skal nok vise, at han ikke var mere nedbrudt, end at han søgte at få det bedst mulige ud af en fortvivlet situation. Anne Riising har ikke ret i, at der intet var at vinde.⁹ Selvom han muligvis knap turde håbe på pardon på retterstedet à la Griffenfeldt, var der i det mindste døds måden og eftermælet. Den indirekte selvkarakteristik, som kan udledes af hans skrifter og refererede udtalelser fra denne tid, kan vel til dels ses som udtryk for et måske ikke fuldt bevidst ønske om at overbevise sine dommere - og sig selv? - om sit menneskeværd ved at tilpasse sig deres formodede moralske normer. Det var jo ikke blot hans politik, men også dette, der anfægtedes i anklagen.

Hvad han ved forskellige lejligheder skrev eller sagde, måtte være konsekvent, og disse kilder bør derfor ikke betragtes isoleret. Hans forsikringer om kongens aktive deltagelse i rigets styrelse i de afgørende måneder fra sommeren 1770 i beretningen om kongens sygdom bør således ses i lyset af hans tilsvarende påstand i forsvarsskriftet. Ganske sandt er det næppe.¹⁰ Men hans oplysningers saglige rigtighed bestyrkes naturligvis i mange tilfælde af, at han overfor sine dommere og Münter

⁸ Se f.eks. Anne Riising, op.cit. s. 199f. et passim.

⁹ Smst. s. 199.

¹⁰ Inkvisitionskommissionen af 20. januar 1772, bd. I s. 20f.; bd. II s. 174. Jvnf.

Reverdils erindringer s. 129f. i den danske oversættelse fra 1859 samt Viggo Christiansen: Christian den VII's Sindssygdømt, Kbh. 1906, s. 57.

gav udtryk for den mest hensynsløse oprigtighed og altså måtte tage så meget des mere hensyn til, hvad han mente, de havde mulighed for at kontrollere eller blot ville anse for troværdigt.

I kompositorisk henseende har forfatteren i de fire første kapitler originalt og elegant løst den vanskelige opgave kort og levende at bibringe læseren et tidsindtryk samt levere præmisserne for den følgende fremstilling af Struensees virksomhed og skæbne. Men dette pædagogiske og litterære hensyn synes i nogen grad at have ført til en fortegnelse af de politiske konstellationer i afsnittet om Christian VII.s første regeringsår. Den politiske kamp omkring den svage konge og Bernstorffs vanskelige stilling i 1766-67 postuleres, men klarlægges ikke, og hans senere politiske afhængighed af Katharina II og hendes holstenske forhandler i spørgsmålet om den Gottorpske mageskiftetraktat, von Saldern, nævnes slet ikke.

En vigtig præmis til forståelse af den videre politiske udvikling er hermed udeladt. For ganske naturligt blev udenrigspolitikken og specielt Bernstorffs nye russiske orientering den foretrukne ideologiske kampplads for de stridende parter. Her kunne Bernstorff argumentere for sin egen uundværlighed, og snart kunne modstanderne til gengæld angribe ham for den afhængighed af Rusland, hvori han havde bragt sig. Men denne konflikt om udenrigspolitikken må ikke skjule dens indenrigspolitiske dimension: spørgsmålet om Bernstorffs forbliven og dermed opretholdelsen af det politiske system, hvis vigtigste støtte han var. For nok var der »hårde realpolitiske grunde« (s. 64) for de Gottorpske forhandlinger og den efterfølgende orientering mod Rusland, men det er tillige åbenbart, at Bernstorff benyttede denne til at stabilisere det truede styre indadtil, klarest da han i 1767 - og muligvis igen i 1770¹¹ - modtog direkte russisk diplomatisk støtte for sin stilling. Men trods al bistand fra Katharina II og von Saldern var personspørgsmålet næppe i den grad afgørende. Rusland var utvivlsomt rede til at forhandle med enhver dansk udenrigsminister, der var villig til indrømme passende modydelser, men det foretrak naturligvis Bernstorff, bl. a. fordi hans indre stilling i nogen grad var betinget af russisk støtte.

Som følge af denne sammenhæng mellem udenrigs- og indenrigspolitikken måtte reformtilhængernes krav om et systemskifte i vid udstrækning formuleres som en kritik af den Bernstorffske udenrigspolitik. Deres kritik var derfor ikke nødvendigvis dilettantisk, men bør snarere tolkes som bestemt af den politiske situation. Struensee videreførte da også siden den russiskorienterede linje som konsekvens af sin nye stilling.

Det følger af genrens karakter, at forfatteren må levere sine tolkninger og kildekritiske løsninger uden omstændelig afvejning af forskellige muligheder, og hans forsigtigt fremsatte formodning om, at Juliane Marie stod bag Carl af Hessens ægteskabsplaner med hendes steddatter i 1766, må vel trods mangel på vægtige indicier kunne karakteriseres som et kvalificeret gæt, og fremstillingsmæssigt giver det forfatteren lejlighed til at sætte hende i forbindelse med den frembrydende dansksindede borgerlighed (s. 76).

Hans opfattelse af selve sammensværgelsens tilblivelse er i kildekritisk henseende mere problematisk. De generelle betragtninger og den centrale placering af Guldberg (s. 316) kan jeg fuldt ud tilslutte mig, men den mere detaljerede beskrivelse beror i hovedsagen på en harmoniseret og ukritisk benyttelse af to sene og tildels uforenelige beretninger, nemlig Esaias Fleischers »erindring« om sin deltagelse i begivenhederne i 1772 og J. H. Schous langt senere optegnelse.¹²

¹¹ Bernstorffske Papirer, udg. af Aage Friis, bd. I, s. 623; se iøvrigt Edv. Holm, Caspar v. Saldern og den dansk-norske Regering, H. T. 4. rk. III, s. 126f. il Meddelt af F. Schiern i H. T. 4. rk. II, s. 679-701.

¹² Oversigt hos Casper Syskind, Sammensværgelsesplanerne mod Struensee 1771-72, r~irylct specialeopgave i historie, 1972.

Fleischer var Guldbergs mand og blev efter kuppet 1784 afskediget som amtmand. Med sin skrivelse ønskede han at bringe sig i erindring hos kronprinsen som en god patriot, der nok havde deltaget i en defensiv plan i januar 1772 til sikring af kongen, prinsens fader, mod et eventuelt kup fra Struensees side, men som intet kendskab havde til nogen offensiv plan vendt imod dronningen, prinsens moder. Beretningen formelig oser af falsk naivitet. Som svoger til Beringskjold og med midlertidig bopæl hos en anden svoger, P. H. Abildgaard, hvis hjem synes at have været et af komplottets arnesteder, er det desuden i sig selv usandsynligt, at han skulle have været uvidende om de tidligere Struenseefjendtlige aktiviteter, således som han hævdede.

Schous optegnelse er næppe bevidst usandfærdig, men nedskrevet af en gammel mand, der ikke selv var førstehandsvidne, men som år tilbage havde hørt andre fortælle om konspirationen, specielt en af deltagerne, N. J. Jessen. I hvilken udstrækning denne forhenværende kammertjener havde været indviet i planerne er uvist, men at han har fungeret som kurér mellem københavnske konspiratorer og Juliane Maries hof, inden dette i november 1771 flyttede tilbage fra Fredensborg, synes meddelelsens præcise detaljer at borge for. Oplysningen om vagtcheferne Køllers og Eickstedts deltagelse i komplottet på dette tidlige tidspunkt er mere tvivlsom og kan let forklares som en erindringsforskydning.

Skulle man på god Arupsk vis digte over de slutninger, som kan drages fra disse og nogle få andre kilder til vor viden om sammensværgelsens tilblivelse,^(note12) ville man kunne opstille flere hypoteser, men dårligt den, Cedergreen Bech har valgt i sit forsøg på at redde de flest mulige af beretningernes positive oplysninger (s. 316 og 322).

I betragtning af forfatterens kloge skepsis overfor den menneskelige erindring og psykologiske selvgennemskuelighed er det mærkeligt, at han i dette tilfælde har fulgt en ældre historieskrivnings eksempel, men det er tankevækkende, at en sådan uopmærksomhed netop flyder ham i pennen i en helt elementær kildekritisk situation. Det kan hænge sammen med, at hans særlige kvalifikationer som historiker snarere er knyttet til den formsans og kritiske følsomhed, en sideløbende virksomhed som litteraturfortolker har givet ham, end til erfaring fra traditionel historisk forskning.

I bogen om Struensee og hans tid har Cedergreen Bech på grundlag af et betydeligt mere omfattende samtidigt datamateriale end i sin tidligere behandling af samme periode i Politikens Danmarkshistorie bd. 9 vist sin evne til gennem indfølelse læsning og i overensstemmelse med sit menneskesyn at tolke en tekst og vurdere den som udtryk for skribentens psyke og normopfattelser. Og han har ved sine aktørers afvigende meninger om hinanden formået at give en mangfoldig sædeskildring i en varieret klichéfri fortællestil og indenfor en helstøbt komposition med opfattelsen af aktørernes psyke og tidens sociale, moralske og æstetiske normer som karakteristiske forklaringskategorier for begivenhedsforløbet.